

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>

Cilt: 3 Sayı: 5 Haziran 2012

TÜRKLERİN ARAPLARLA İLK MÜNASEBETLERİ VE OSMANLI DÖNEMİNE KADAR TÜRKÇENİN ARAPLARA ÖĞRETİMİ¹

“TURKS’ FIRST RELATIONS WITH ARABS AND TEACHING ARABS TURKISH UNTIL THE OTTOMAN PERIOD”

Sami BASKIN*

Özet

Türklerin Araplarla ilk münasebetleri 7. asırda başlamıştır. Sonraki asırlarda münasebetler de Türklerin Arap coğrafyasındaki sayısı ve etkinliği de artmıştır. Nitekim, 1250 yılında Mısır merkezli Memluk devletinin kurulması ile Arap coğrafyasında Türk egemenliği başlamıştır. Türklerle Arapların bu yakın münasebeti, Türkçenin Araplar tarafından öğrenilme ihtiyacını doğurmuştur. Kaşgarlı Mahmut, Ebu Hayyan gibi Türkçeye vakıf şahsiyetler bu ihtiyacın karşılanması için büyük çaba sarf etmiş, eserler yazmışlardır. Günümüze ulaşan bu eserlere göre, Arap coğrafyasında oldukça canlı bir Türkçe öğretim süreci yaşanmıştır. Ancak yapılan bu eğitim-öğretim faaliyetleri, Türkçenin yabancılara öğretilmesi ve Türk eğitim tarihi açısından önemli olduğu halde yeterince incelenmemiştir. Bunun için, bu çalışmada Türklerin Osmanlı dönemine kadar Arap coğrafyasındaki varlığı ve Araplara Türkçe öğretimi faaliyetleri ele alınmış, o dönemde yazılmış Türkçe öğretim kitapları da tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türklerin Araplarla ilk ilişkisi, Türkçenin Araplara Öğretimi.

Abstract

Relations between Turks and Arabs started first in the 7th century. In the next centuries, along with the relations, number of the Turks and their effectiveness in Arab geography also increased. Indeed, with the establishment of Mamluk State in Egypt in 1250, Turkish sovereignty begun in Arab geography. The close relationship between Turks and Arabs created need for Arabs to learn Turkish language. Personalities dedicated to Turkish such as Mahmud of Kashgar, Abu Hayyan had great effort and wrote literary works to meet this requirement. In the lights of those surviving works, geography of the Arabs experienced a rather lively process of Turkish language education. However, in terms of Turkish education

¹ . Bu çalışmada, Eş-Şüzürü’z-Zehabiyye ve’l-Kıtai’l-Ahmediyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye (Sözlükbilimsel Bir İnceleme), adlı yayınlanmamış doktora tezinden yararlanılmıştır.

* Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türk Dili Öğretmeni.

history, despite the importance of teaching foreigners Turkish language, these educational activities were not examined sufficiently. For this reason, in the study, the presence of Turks in the geography of Arabs until the Ottoman period and Turks' activities for teaching Turkish language have been addressed, besides, Turkish language instruction books written in that period have been introduced.

Keywords: Turks' First Relations with Arabs, Teaching Arabs Turkish.

Türklerin ve Türkçenin Orta Doğudaki varlığı, çok eskilere dayanmaktadır. Emevîlerin ilk halifesi *Muaviye*'nin (661-680) Horasan komutanı *Ubeydullah b. Ziyad* tarafından Buhara'dan getirilen ve 2000 okçudan ibaret olan, ilk Türk asker taifesini Basra'ya yerleştirdiği bilinmektedir. Aynı dönemde Şam'daki sarayda da görev alan Türkler, daha sonra Basra şehrinde, *Haccac b. Yusuf* zamanında bir garnizon olarak kurulan Horasan'ın yeni eyalet merkezi olan Vasıt şehrine nakledilmişlerdir (Çelik, 2002: 284). Türkler, ilk Müslüman fetihleriyle (7. asır) birlikte İslâm şehirlerine doğru gruplar halinde gelmeye başlamışlardır.

Türkler, Orta Doğu'ya 8. yüzyılda daha çok sızmalar yoluyla ve küçük gruplar halinde gelmişlerdir (Kafesoğlu, 1992: 238). Sızma, kendi ülkelerinde iktisadî sıkıntı içinde kalan bazı kalabalıkça boy parçalarının, ailelerin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları suretiyle (Kafesoğlu, 2006: 54) gerçekleşen yayılma biçimidir. Bu yolla gelen aileler başta Irak olmak üzere, Suriye ve diğer Orta Doğu ülkelerine yerleştirilmiştir.

Yeni kabul edilen İslam dinini tanıma ve bu dinin emirlerini (cihad, hac, hicret vb.) yerine getirme düşüncesi, zamanla Türklerin Orta Doğu'ya ilgisini arttırmıştır. Bunun yanında gelişen siyasi ve sosyal olaylar da Türklerin bölgeye 9. yüzyıldan itibaren büyük kabileler halinde göç etmesine neden olmuştur. Emevîler devletinin yıkılması ve yerine tüm milletlere daha hoşgörülü davranan Abbasi hanedanının iş başına gelmesi bu büyük göçün 9. yüzyıldaki en önemli siyasi nedenidir. Ayrıca doğuda beliren Moğol tehlikesi, bölgeye gerçekleşen Türk akınını hızlandırmıştır. Orta Doğu'ya gelen "Türklerin Sünnî inancını benimsemiş olmaları, kahramanlıkları, yiğitlik, mertlik ve güvenilirlikleri, idari işlerdeki kabiliyetleri, devlet ve toprak kutsiyeti geleneği ile yetişmiş olup bu hususta her türlü fedakârlığı göstermeleri" (Kaya, 2008: 1) nedeniyle onlara tahsildarlık, valilik, hâciplik gibi yüksek idari makamların verilmesine (Kafesoğlu, 1992: 238) vesile olmuştur. Ama Türklerin, başta Abbasiler olmak üzere, diğer İslam devletlerine en büyük katkısı askerî alanda olmuştur. Daha 9. asrın ortalarında Türklerden kurulu bir muhafız birliği ve bu birliğin konakladığı bir şehir (Samarra, kuruluşu 863) ortaya çıkmıştır. Dicle kenarındaki bu şehrin, *Halife El-Mu'tasım* tarafından başkent ilan edilmesi (886) ve devlet yönetiminin buraya taşınması, Türklerin hilafet merkezindeki nüfuzunu güçlendirmiştir. Türklerin askeriye sınıfında gücü artarken bazı Türk ileri gelenleri, "geniş hilafet topraklarının muhtelif bölgelerine vali olarak tayin edilmiştir" (Yazıcı, 2004: 36). Zamanla bu valiler, kendi ordularını kurarak Abbasi devletinin sınırları içerisinde "yari

bağımsız Türk devletleri” (Yazıcı, 2004: 37) kurmuşlardır. Bu yolla ortaya çıkan ve Mısır’da 875-905 yılları arasında hüküm süren Tolunoğulları devleti, Abbasi Halifeliği sınırları içerisinde kurulan müstakil ilk Türk devleti olarak tarihe geçmiştir. “Tolunoğullarından sonra Fergana kökenli askerî bir aileden gelen İhşidîler hanedanı ortaya çıkmıştır” (Yazıcı, 2004: 36). İhşidîler, 905 yılından 969 yılına kadar Mısır ve çevresini yönetmişlerdir. XI ve XII. yüzyıllarda ise Orta Doğu’ya Türk akını Selçuklular² vasıtası ile gerçekleşmiştir. Selçuklu devletinin kurulmasında esas rolü oynayan Oğuzlar, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren topluluklar halinde İran, Irak, Anadolu ve Suriye’ye doğru yayılmışlar (Miroğlu vd., C. 8 1989: 149). Bu yüzden, 1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Türklerin Orta Doğu hâkimiyeti sürecinde önemli bir yer tutmuştur (Kuşçu, 2010: 637). Ayrıca, Selçuklular ve Eyyubîler zamanında Irak ve Mısır’da kalabalık bazı Oğuz-Türkmen boylarının buraya yerleşmiş oldukları tarihçe de sabittir. Bölgede uzun yıllar hüküm sürecektir olan Memlûklular devletinin ilk hükümdarı Aybek, Türkmen’dir (Caferoğlu, 1984: 158).

XIII. Yüzyılda Moğolların batıya ilerleyişi ile başlayan hareketlenme neticesinde pek çok Türk topluluğu yer değiştirmiştir. Bunların bir kısmı Karadeniz’in kuzeyinden Avrupa’ya, bir kısmı da İran ve Anadolu üzerinden Orta Doğu’ya doğru göç etmiştir. Göç etmeyip kendi yurtlarında kalmayı tercih edenler ise, Moğolların istilasına uğramış, esir alınmışlardır. Moğol istilâsı sırasında esir alınan genç Kıpçak Türkleri, İslâm ülkelerine para karşılığında satılmıştır. Bunlar; Bağdat Abbasî halifeleri, Türkiye Selçukluları ve Eyyubîler’in hâssa ordularında çeşitli hizmetlerde bulunmuşlardır. Zamanla güçleri artınca 1250 yılında, Mısır’da asırlarca devam edecek olan Memlûk Devletini (1250-1517) kurmuşlardır (<http://www.belgeler.com/blg/2akl/turk-tarihi>, e.t. 24.05.2011). Bu devletin kurulmasından sonra “*memlûk*” kavramı terimleşmiştir. Başlangıçta bütün köleleri içine alan “*memlûk*” tabiri, zamanla husûsî bir mahiyet kazanmış, eş anlamlı “*abd* ve *rakik*” tabirlerinden farklı bir manada kullanılır olmuştur. Bu tabirin kazandığı yeni anlam, harplerde esir edildikten ya da esir tüccarlarından satın alındıktan sonra asker olarak yetiştirilen köle karşılığı olmuştur. Bu köleler (memlûklar) çoğu kere hediye veya vergi olarak da gönderilmiştir (Hasan, 1992: 9). Başta Eyyübîler olmak üzere diğer İslam ülkelerinde çeşitli yollarla elde edilen eğitim ve terbiyeye müsait köleler, küçük yaşta satın alınıp sıkı bir eğitimle yetiştirilmiştir. İlim, sanat ve idari alanda yetiştirilen bu zevat, daha sonraları devletin ileri kademelerinde vazifelendirilmiştir. Başlangıçta hükümdar ve emirlerin muhafız birliklerine bağlı olan bu köleler, üstün meziyetleri ile kendilerini göstermiş ve sahipleri tarafından azat edilmiştir. Durum ve kabiliyetlerine göre devletin idari kademelerinde ve sultanın yakın hizmetlerinde yükselmişlerdir (Miroğlu vd., 1989: 169-170).

² . Selçuklular, Oğuz Türklerinden bir oymaktır. Onların soyu, Anadolu’da devlet kurup, bilâhare Suriye, Mısır, Arabistan, Avrupa’nın büyük kısmı ve Kuzey Afrika’yı yönetimleri altına alan Osmanlıların soyu ile birleşir. Bk. Hasan, H. İbrahim, (1992), Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev. İsmail Yiğit), C. 5, ss. 11-16 İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Görüldüğü gibi, Mısır ve çevresine yerleştirilen ve zamanla kendi devletlerini kuran Türkler, ya Oğuz bölgelerinden buraya çeşitli yollarla göç etmiş Oğuzlar ya da savaşta esir düşmüş, pazarlardan satın alınmış Kıpçaklardır. Ancak, tarihin seyrine paralel olarak, Oğuzlar ve Kıpçaklar dışında bu bölgeye getirilmiş başka gruplar da bulunmaktadır. Örneğin Memlûk hükümdarı Seyfettin Kalavun, saltanatın kendi soyunda kalmasını sağlamak niyetiyle, sadece kendisine ve evlatlarına bağlı kalmalarını umduğu yeni bir memlûk grubu teşkil etmişti. Onun mevcut Türk memlûk birlikleri dışında, Çerkeslerden ve As³ Türklerinden oluşturduğu birlikler, gittikçe çoğalarak yaklaşık yüzyıl sonra Memlûk devletinin yönetimini ellerine geçirdikleri bilinmektedir. Bu memlûklar, Karadeniz limanlarında kurulan büyük esir pazarlarından satın alınarak Venedik ve Ceneviz gemileri tarafından Mısır'a getirilmiş ve kale burçlarına yerleştirilmişti. Bu yüzden bunlara Burci Memlûklar denmiştir. Nasirüddin Muhammed'in birinci saltanatı zamanında Burciye Memlûkları ile Moğol asıllı memlûklar arasında büyük bir mücadele yaşanmıştır (Hasan, 1992: 95). Kendi iç çekişmeleri devletlerini zayıflatsa da Memlûkluların İslam dünyasında sarsılmaz bir saygınlıkları var olduğundan 1517 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir. İslam dünyasındaki bu saygınlığın temel nedeni 1260 yılında Moğol ordularına karşı kazanılmış olan Ayn Câlut zaferidir. Bağdat Abbasî halifeliğini ortadan kaldırdıktan sonra ilerlemelerine devam ederek Anadolu'nun bir kısmını ve Suriye'yi işgal eden Moğol orduları, Filistin'de Ayn Câlut mevkiinde, 3 Eylül 1260 günü cereyan eden savaşta, Memlûklar karşısında büyük bir hezimete uğramışlardı. Yenilmek nedir bilmeyen Moğollara ilk mağlubiyetlerini tattıran Memlûk sultanı Kutuz, adını haklı olarak, İslam tarihine altın harflerle yazdırmıştı (Hasan, 1992: 140). Memlûkluların Orta Doğu'daki gücü sadece savaşçı kabiliyetlerinden gelmemiştir. Aynı zamanda siyasi yetenekleri ve tarihte izledikleri denge politikası onların uzun yıllar Orta Doğu'da hüküm sürmelerine olanak sağlamıştır. Bu siyasetin en iyi örneği, İlhanlılara karşı Altın Orda devleti ile iyi ilişkiler kurmalarıdır. Hatta, Memlûk sultanı Nasir Muhammed, Altın Orda ailesinden bir prenses ile evlenmiş ve iki ülke arasındaki iyi münasebetler akrabalık bağı ile pekiştirilmişti (Hasan, 1992: 144). Bu ikili ilişki, iki bölge arasındaki sosyal ve kültürel bağların sağlam olmasına ve Memlûk sahasındaki Türk kültürünün Orta Asya'dan sürekli beslenip daha kolay yayılmasına vesile olmuştur. Sosyal ve kültürel canlılık, Memlûk yöneticilerinin desteği ile birlikte bölgenin bir eğitim ve sanat merkezi olmasını da beraberinde getirmiştir. Özellikle 14. ve 15. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'deki ilim müesseseleri Anadolu'daki medreselerden üstün olduğundan Anadolu Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasındaki âlimler, ilimlerini arttırmak için Suriye ve Mısır'a gitmiştir. Örneğin, o devrin ileri gelen âlimlerinden Osman Gazi'nin kayınpederi *Şeyh Edebalı Şam'da, Davûd-i Kayseri, Simavnalı Bedreddin ve Molla Fenarî Kahire'de* (Aşkar: 385-386), *Kadı Burhaneddin Suriye ve Mısır'da* (Dalbulak, 2008: 4) eğitim görmüştür. Bunun yanında geniş İslam ve Türk coğrafyasından bu bölgeye gelip çeşitli konularda eserler kaleme alan âlimler bulunmaktadır. Bu alimlerden ilki

³. "As" kelimesinin karşılığı Divânu Lûgati't-Türk'te "cariye" olarak verilmiştir. C. 1, ss. 80

Türk dilinin büyük emektarı Kaşgarlı Mahmut'tur. Kaşgarlı Mahmut, Kaşgar'dan Irak'a göç etmiş ve eserlerini orada yazmıştır. Çünkü 11. asırda Irak bölgesi İslam dünyasının kalbi mahiyetindedir. Özellikle Bağdat, halifeliğin etkisiyle önemli bir ilim ve irfan merkezidir. Türk ülkelerinin çeşitli bölgelerinden aralarında Kaşgarlı Mahmut'un da bulunduğu bir çok bilginin bu dönemde Bağdat'a ve Mısır'a geldiği bilinmektedir (Atalay 1998, C.I; XII). Kaşgarlı Mahmut, Divan-u Luğati't-Türk'ün ön sözünde Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin olu Mahmut'a dayanarak Türklerin Tanrı tarafından kutsandığını, en yüce ve kuvvetli millet olarak yaratıldığını, onların oklarından korunmak için aklı başında olanların onlarla beraber hareket etmek zorunda olduğunu anlattıktan sonra şu sözleri nakleder: "Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur..." (Atalay 1998, C.I; 3-4). Zaten Kaşgarlı'ya göre Türkçenin öğrenilmesi bir nevi sünnettir, peygamber öğüdüdür. Bunu da şu şekilde izah eder:

"And içerek söylüyorum, ben, Buhara'nın –sözüne güvenilir- imamlarının birinden ve başkaca Nisaburlu bir imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacımız (peygamberimiz) kıyamet belgelerini, âhir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada "Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır" buyurmuştur (Atalay 1998, C.I; 4)."

Hiz. Peygambere dayandırılan bu sözün sahih hadis olup olmadığından ziyade burada Türkçenin öğretimi ve Türk eğitim tarihi açısından önemli olan bir noktaya değinmek gerekir. O da, Türk dilinin öğrenilmesinin gerekliliğinin vurgulanmış olmasıdır. Kaşgarlı Mahmut, bu durumun farkında olan bir aydın olarak kendisini Türkçenin öğrenimine ve Türk kültürünün tanınmasına adanmıştır. O, Türk bölgelerini dolaşarak boyların dillerini derlemiş ve bunları *Divān-u Luğati't-Türk* adlı kitabında (sözlüğünde) belli bir düzen içinde sıralamıştır. Bu sıralama esnasında kelimelerin okuyanlar veya Türkçeyi öğrenenlerde daha kalıcı olmasını sağlamak ve Türk yaşayışını, gelenek, göreneklerini göstermek için kitaptaki madde başlarını, "seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip" (Atalay 1998, C.I; 5) etmiştir.

Hem kitabına verdiği isim hem de kitapta kullandığı yöntem ve dil malzemesi gösteriyor ki Kaşgarlı Mahmut'un asıl amacı, Türkçenin ve Türk kültürünün Araplara tanıtılması sağlamaktır. Kaşgarlı'nın Türkçe öğretimine yönelik çabaları *Divān-u Luğati't-Türk* ile sınırlı değildir. O, Türkçenin kurallarını açıkladığı bir başka eser daha yazmıştır. Bu eser, henüz ele geçmemiş olan *Kitābu Cevāhiru'n-Nahvu fi Luğati't-Türk*'tür. Bu kitabın Kaşgarlı Mahmut'a ait olduğunu Atalay şöyle anlatmaktadır: "Kaşgarlı Mahmudun كتاب جواهر النحو في لغات الترك adında bir kitabı daha varmış. Bunu Divanda kendisi söylemektedir. Bununla birlikte bu kitap henüz ele geçmemiştir; bulunacak olursa dilimiz ve kültürümüz için büyük bir kaynak ve kazanç olacaktır" (Atalay, 1998, C.I; XI) . Bu kitabın dilimiz ve kültürümüz için önemli olmasının nedeni, adından da anlaşılacağı üzere bir söz

dizimi kitabı olmasıdır. Türkçenin ilk dil bilgisi kitabıdır. Bu kitabın bulunması durumunda, 11. yüzyıl itibarıyla, hem Türkçenin kurallarının ne olduğu, nasıl anlatıldığı hem de eğitimin hangi yöntem ve uygulamalara dayandığını çözümlenmek mümkün olacaktır.

Kâşgarlı Mahmud'dan sonra Türk sözlükçülüğünün ve gramerciliğinin en önemli temsilcisi sayılan İspanya-Gırnata doğumlu (1256-1344) ünlü Arap filolog *Ebû Hayyân*'dır (Özyetgin, 2003: 35). Ebu Hayyan, Kaşgarlı Mahmut gibi hem lûgat hem de dil bilgisi kitapları yazmıştır (Caferoğlu, 1984, C. II; 198). O, döneminin yaygın metoduna, İskenderiye mektebi metoduna, uymuş, bulunduğu bölgenin Türkçesini inceleyerek hem Kıpçak hem de Oğuz Türkçesi ile harmanlanmış dil bilgisi ve sözlük kitapları yazmıştır. Bu kitaplardan *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk*'te yazar amacını, "Türk lisanından büyük bir kısmının lûgat, sarf ve nahiv cihetinden zaptetmek" (Caferoğlu, 1931; IX) biçiminde belirtmiştir. O, bu amaç için çok çalışmış ve neticesinde hem kendini tatmin eden hem de Türkçe öğretiminde uzun yıllar kullanılan eserler bırakmıştır. *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk*'in ön sözünde yazar ulaştığı durumu anlatırken şu ifadelerde bulunmuştur:

"Bu lisanın gül bahçesinden ağaçta meyva toplamaktan daha leziz fevâit elde edebildim. Bu lisan denizlerinden gayey-i emel denilebilecek gibi büyük inciler istihraç ettim ve bu sayede mezkûr lisanda emelime vasil oldum ve keza aynı lisanda birinciliği kazandım. Bundan dolayı da kitabımı Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk ismiyle tesmiye ettim (Caferoğlu, 1931; IX).

"Türklerin dilini anlama kitabı" anlamına gelen bu kitapla Ebu Hayyan, yukarıda belirtilen amacına ulaştığını anlatmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus bulunmaktadır. O da "aynı lisanda birinciliği kazandım" ifadesidir. Bu ifade, Türkçe öğretimine yönelik kitap yazma yarışmalarının varlığına dalalet eder. Yarışmalar ise Türkçe öğrenimine duyulan ihtiyacı karşılamak içindir. Ebu Hayyan'ın bahsettiği yarışmada yer alan diğer eserlerin varlığı hakkında bir bilgi verilmemiştir. Fakat bu dönemdeki Türkçe öğrenimine olan ilginin yoğunluğu Ebu Hayyan'ın bu kitap dışında da kitaplar yazmasına neden olmuştur. Onun *Ed-Dürretü'l-Muđiyyeti fi'l-Luğati't-Türkiyyeti* (DM) adlı kitabı sadece eğitim öğretimde faaliyetlerinde kullanılmamıştır. Aynı zamanda daha sonraki asırlarda yazılan Türkçe öğretim kitaplarına da kaynaklık etmiştir. Örneğin 17. yüzyılda yazılan *Eş-Şüzürü'z-Zehebiyyetü ve'l-Kıta'u'l-Ahmediyyetü fi'l-Luğati't-Türkiyyeti* eserinin yazarı *Bin Muhammed Salih* kitabını yazarken DM'ye baktığını, DM'nin güzel ve faydalı bir kitap olduğunu dile getirmiş ve eserini onunla karşılaştırdığını belirtmiştir (Baskın, 2012; 10). Ebu Hayyan'ın bu iki eseri dışında *Kitabu'l-Ef'al* (*Kitabü'l efal fi lisan-i el Etrak*), *Zehri'l-Mülk fi Nahvi't-Türk*, *Nefhatü'l Misk fi Sireti'l Türk* adlı eserleri bulunmaktadır. Bunlar da birer dil bilgisi kitabıdır. Ve kendi devirlerinde Türkçenin öğretimi için kullanılmıştır.

Türkçenin Mısır ve çevresinde Araplara öğretilmesi için uğraş vermiş Ebu Hayyan eserlerini yazarken hocası Divrikli Fahreddin Muhammed İbn Mustafa'nın *Kavāid-i Lisān-i Türki* adlı kitabından yararlanmışır. Bu kitap da Mısır bölgesinde yazılmış ve o bölgede eğitim amaçlı kullanılmış bir Türkçe dil bilgisi kitabıdır (Caferoğlu, 1984, C. II; 193). Ayrıca Ebu Hayyan *Kitab-ı Beylik* adlı kitaptan da yararlandığından bahseder. Bu kitap Mısır sahası Türkçesini işleyen bir kitaptır (Caferoğlu, 1984, C. II; 198). Kitabın *Alaaddin Beylik el-Kıfçakî*'ye ait olma ihtimali yüksektir (Caferoğlu, 1984, C. II; 191). Kendi döneminde pek çok esere ilham kaynağı olmuştur. Ebu Hayyan'dan başka *Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî* de bu eserden yararlandığını belirtmiştir. *Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî, Bulğatu'l-Müştâk fî Luğati't-Türk ve'l-Kıfçak (BM)* adlı eseri kaleme alan zattır. Kitabın adından anlaşılacağı üzere yazar BM'yi bir sözlük olarak tasarlamıştır. Bu yüzden dil bilgisi konularına pek yer vermemiştir. Bu sözlük bir Türk tarafından yazıldığından, kelimelerindeki hareketler diğer eserlere nazaran Türkçe sesletime daha uygundur. Bu kitap Ebu Hayyan'ın *Kitābu'l-İdrāk Li-Lisāni'l-Etrāk* adlı eseri ile benzer biçimde düzenlenmiştir. Önce bir giriş, sonra isimler, en sonda da fiiller yer almaktadır. İsimler kavram alanına göre gruplara ayrılmışken fiiller, Arapça fiil sırasına uygun olarak yazılmışır (Argunşah, 2010; 190).

Bunun yanında müellifleri bilinmeyen Araplara Türkçe öğretme kitaplar da mevcuttur. Bunlardan ilki *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fî'l-Luğati't-Türkiyye (TZ)*'dir. Yazarı bilinmeyen ve 15. yüzyılda yazılan bu eserin iki önemli özelliği vardır: birincisi Türkçe kelimelerin ayrıntılı biçimde işlenmiş olması, ikincisi ise Kıpçak Türkçesini temel alan ve bu lehçeyi en iyi yansıtan eser olmasıdır. Türkçe kelimelerin ayrıntılı biçimde verilmesi, kitap yazarının Türkçeye hakim birisi olduğunu göstermektedir. Bu da yazarın bir Türk olabileceğini düşündürmektedir (Argunşah, 2010; 189). Kıpçak Türkçesinin söz varlığını bu derecede yansıtmış olması da yazıldığı coğrafyanın etnik yapısı hakkında ip uçları sunmaktadır.

Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümān-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî (KM) Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılan bir başka eserlerdir. Barbara Flemning'e göre eser 1343 yılında yazılmışır. Eserin yazarı bilinmemektedir. Ancak *Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konyevî* tarafından istinsah yoluyla oluşturulmuş bir nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu eser de o dönemin öğretim kitaplarına uygun olarak bir sözlük ve dil bilgisi kitabı olarak tasarlanmıştır. Kitapta dört bölüm bulunmaktadır. İlk bölümde isimler kavram alanlarına uygun olarak yazılmışır. İkinci bölümde alfabetik olarak yazılmış emir ve ikinci şahsa hitap eden sözler yer almaktadır. Üçüncü bölümde fiiller ve fiil çekimleri, dördüncü bölümde de örnek cümleler ve cümle kurallarına yer verilmiştir.

El-Ķavānîni'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Luğati't-Türkiyye (Kavanin), ihtiva ettiği söz varlığı ve yazılış amacının açıkça Türkçe öğretmek olarak belirtilmiş olması bakımından önemli bir eserdir. Eserin yazarı kitabın girişinde (sayfa 2b) kendisini ve amacını şu sözlerle dile getirmiştir:

“*Kitap yazan hedef alınır ve bir şey meydana getirenin hataları araştırılır.*’ denilmiştir. Bu hususta beni mazur görsünler. Çünkü ben ne Türküm ne de Türk oğullarıdanım, onların ülkesine de gitmedim. Benim bilgim; onlarla çok düşüp kalkmam ve birlikte olmam sebebiyle kendilerinden duyduklarına dayanmaktadır. Allah’tan beni hatadan korumasını, yanlışlarımı bağışlamasını ve kusurlarımı örtmesini dilerim...” (Toparlı vd, 1999; 1).

Bu sözler gösteriyor ki yazar Türk değildir ama Türkçeyi bilmektedir. Zaten kitabın yazıldığı muhitte Türkçeye ve Türkçe öğrenmeye büyük bir ilginin olduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

“*Değerli arkadaşlar -Allah kendilerini yüceltsin- rehber anlamında Türk dilinin temel kurallarını ortaya koymam hususunda ısrar ettiler, ben de bu alanın uzmanlarından değilsem de onların isteklerine uyarak bu güzel kitabı kaleme aldım*” (Toparlı vd, 1999; 1).

Kavanin yazarının Türkçe öğretme kabiliyeti olduğu ve çevrenin ona bu konuda itimat ettiği bu sözlerden anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türklerle Arapların 7. yüzyılda başlayan ilişkileri sosyal ve tarihi olaylarla beraber gelişince Türklerin Arap coğrafyasındaki nüfusu ve etkinliği hızlı bir biçimde artmıştır. Bunun neticesinde Türkçeye yerli halkın ilgisi doğmuş ve bu ilgiye cevap verebilmek için çeşitli Türkçe öğretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetlerin ilki 11. yüzyıl Kaşgarlı Mahmut’un çabaları ile gerçekleşmiştir. Daha sonra 1250 yılında yöneticileri ve ordusunun önemli bir kısmı Türk olan Memluk devletinin Mısırda kurulması ile Türkçe resmi dil konumuna yükselmiştir. Bu tarihten itibaren devlet yöneticilerinin teşviki ve yardımları ile çeşitli bölgelerden başta Mısır ve Suriye olmak üzere Arap coğrafyasına hocalar gelmiş ve Araplara Türkçe öğretmişlerdir. Bunlar arasında Türk olan *Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî*’nin yanında Türk olmayan *Ebu Hayyan* gibi hocalar bulunmaktaydı. Bu hocalardan günümüze kadar gelebilmiş, *Divân-u Luğati’t-Türk*, *Kitâbu’l-İdrâk Li-Lisâni’l-Etrâk*, *Ed-Dürretü’l-Muđiyyeti fi’l-Luğati’t-Türkiyyeti*, *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Luğati’t-Türkiyye*, *Kitâb-ı Mecmû’ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî*, *El-Ğavânî’l-Küllîyye Li-Zabti’l-Luğati’t-Türkiyye* vb. değerli eserler mevcuttur. Bu eserlerin Türkçe öğretimi ve Türk eğitim tarihi açısından derinlemesine incelenmesi yerinde olacaktır. Zira Türkiye’deki Türk eğitim tarihi araştırmacıları Arap coğrafyasındaki Türkçe eğitimi çalışmalarını ihmal etmişlerdir.

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, Mustafa, YÜKSEKKAYA, Gülden Sağıl, TABAKLAR, Özcan (2010). Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri, İstanbul: Kesit Yayınları.
ATALAY, Besim (1945). Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lûğati’t-Türkiyye, İstanbul: Türk Dil Kurumu.

- (1998). Divânü Lûgati't-Türk, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AŞKAR, Mustafa. "Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvıf. Prototipi Olarak; İlk Şeyhülislam. Molla Fenarî Ve Tasavvuf Anlayışı", ss. 385-401, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/782/10064.pdf>, (E.T. 03.02.2011).
- BASKIN, Sami (2012). Eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye ve'l-Kıtai'l-Ahmediyye fi'l-Lugati't-Türkiyye (Sözlükbilimsel Bir İnceleme), (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931). Abû Hayyan Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- (1984). Türk Dili Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- ÇELİK, Aydın (2002). "Fatımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, ss. 283-296.
- DALBUDAK, Duygu (2008). "Kadı Burhaneddin İle Şeyhî'nin Gazellerinin Din Ve Tasavvuf Açısından Karşılaştırılması", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- HASAN, H. İbrahim (1992). Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev. İsmail Yiğit), C. 5, ss. 11-16 İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1992). Türk Dünyası El Kitabı, I. Cilt, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- KAYA, Selim (2008). "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", *Akademik Bakış*, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız- Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat-KIRGIZISTAN, Ekim 2008, S. 15
- KUŞÇU, Ayşe Dudu (2010). "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2010, S. 27, ss. 637-655, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s27/26dudu.pdf>, (E.T. 30.05.2011).
- MİROĞLU, İsmet, AYVALLI, Ramazan, YAVUZ, Kemal, vd. (1989), Türkiye Gazetesi İslam Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul: İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A.Ş.
- ÖZYETKİN, A. Melek (2003). "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan'ın Bilgisi Dâhilindeki Türk Dünyası", *Türkoloji Dergisi*, Ankara 2003, C. XVI., S.: 2, ss. 35-51.
- TOPARLI, Recep - ÇÖGENLİ, Sadi - YANIK, Nevzat H. (1999). El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- TOPARLI, Recep (2003). Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- YAZICI, Nesimi (2004). Türk Tarihi ve Kültürü, (edt. Cemil Öztürk), Ankara: Pegem A Yayıncılık. <http://www.belgeler.com/blg/2akl/turk-tarihi>